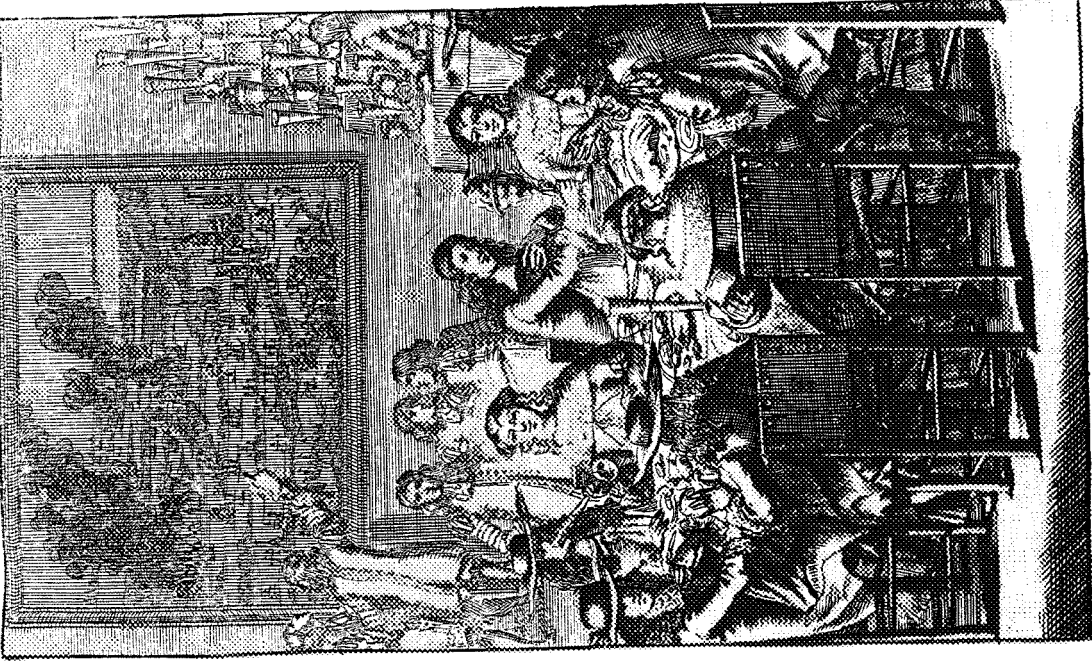
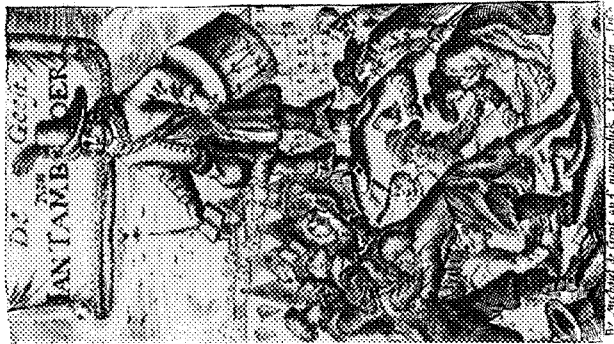

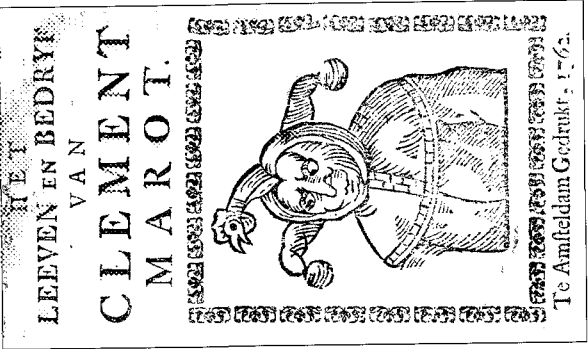
6. Het vertellen van een mop in gezelschap afgebeeld op de titelprint van *De snaaksche Clément Marot*.

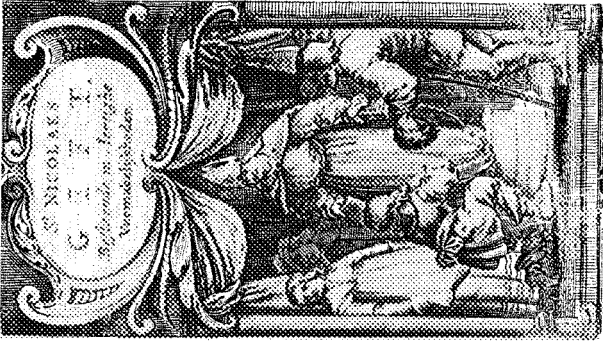
7. Een vrolijk gezelschap afgebeeld in *Koddige en ernstige opschriften*.

8 en 9. Goed verzorgde kluchtboeken uit de zeventiende eeuw werden honderd jaar later uitgegeven als eenvoudige volksboekjes, zoals blijkt uit vergelijking van de titelprenten van *De geest van Jan Tamboer* in de editie van 1671 en die van 1824.

10 en 11. Dezelfde ontwikkeling is te zien in de titelprenten van *Het Leven en Bedryf van Clément Marot* uit de edities van 1655 en 1762.

12 en 13. Kluchtboeken werden verbonden met traditionele feesten, zoals die van Sint Nicolaas en Sint Maarten, zoals blijkt uit *St. Nikolaesgiff* uit 1647 en *De gaven van de milde St. Marten* uit 1658.

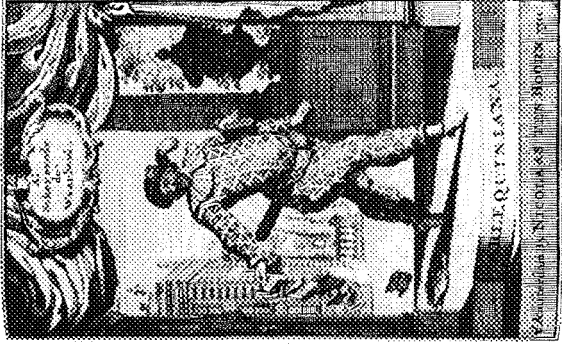

14. Amsterdam, b.v. *Abraham de Mees*, 1658.

14. De bekende Amsterdamse toneelspeler Frans Schuyling alias Frans de Geck leende zijn naam aan *Den kluachten bancker-kramer* uit 1657.

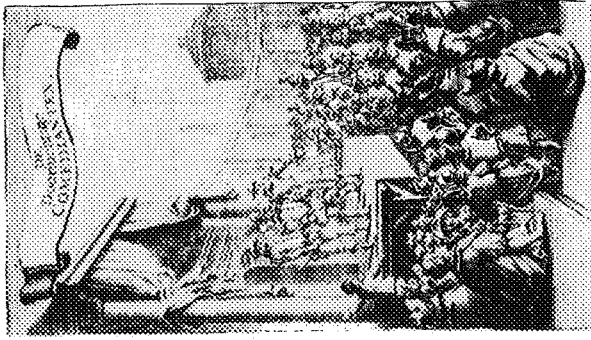
15. De nar op de titelprent van de bundel *Arlequiniana* uit 1711 draagt kleding met een patroon dat niet alleen voor een komisch effect zorgde, maar de drager tevens als oneerlijk buiten de samenleving plaatste.

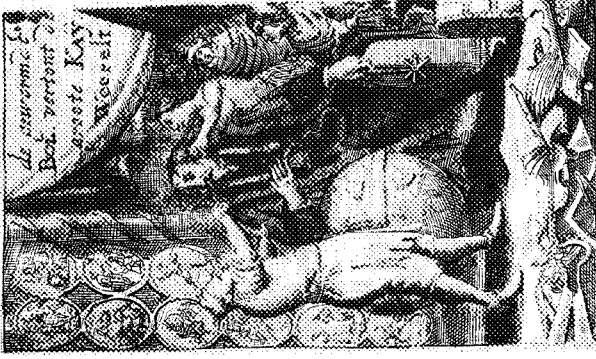
16. De op markten optredende komedianten verkochten ook moppenboekjes, zoals afgebeeld op de titelprent van *De gocheltas van Momus* uit 1716.

17. Op de titelprent van de roman *De doorluchtige komedianten* van Paul Scarron staat een toneelvoorstelling afgebeeld zoals ze op kermissen en markten moeten zijn opgevoerd.

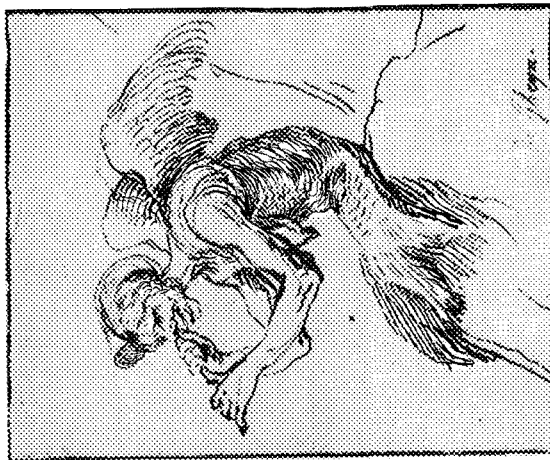
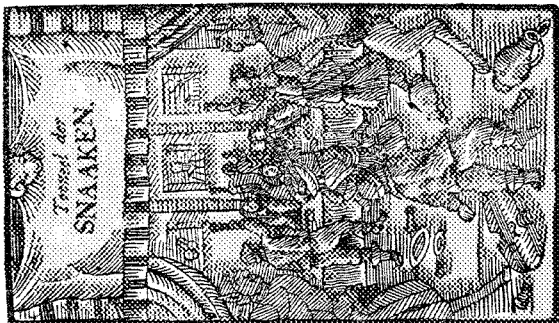

18. In de komische bundel *Nycae venales* uit 1648 is een afbeelding van een vrolijke Hollander naar een befaamd schilderij van Frans Hals opgenomen.

19. De titelprent van *Den schimpigen bolwormspiegel* uit 1671 verbeeldt een de-menterende geleerde, terwijl de globe en de term 'kaijweereit' verwijzen naar de zotheid van de wereld (het woord kei betekende zot).

21. Duiivelse saters figureren op de titel-
prent van het *Toneel der snaaken*.

22. Jacob de Gheyn teken-
de deze heks die een lange
neus maakt.

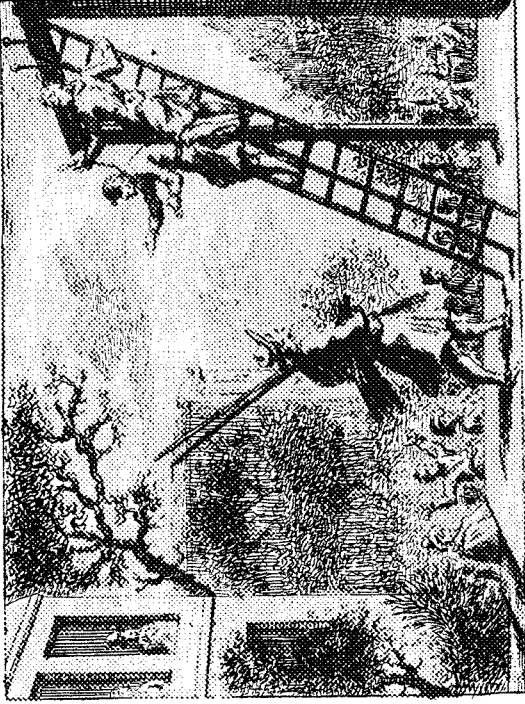

*Daer daer twee by my ter wederen te vinden...
Die meesterlyk aekost met veelen konnen baten...
Een met de uitloque, en d'and're met de kade...
Sy s'geen aild'ich met my ook in de kade...*

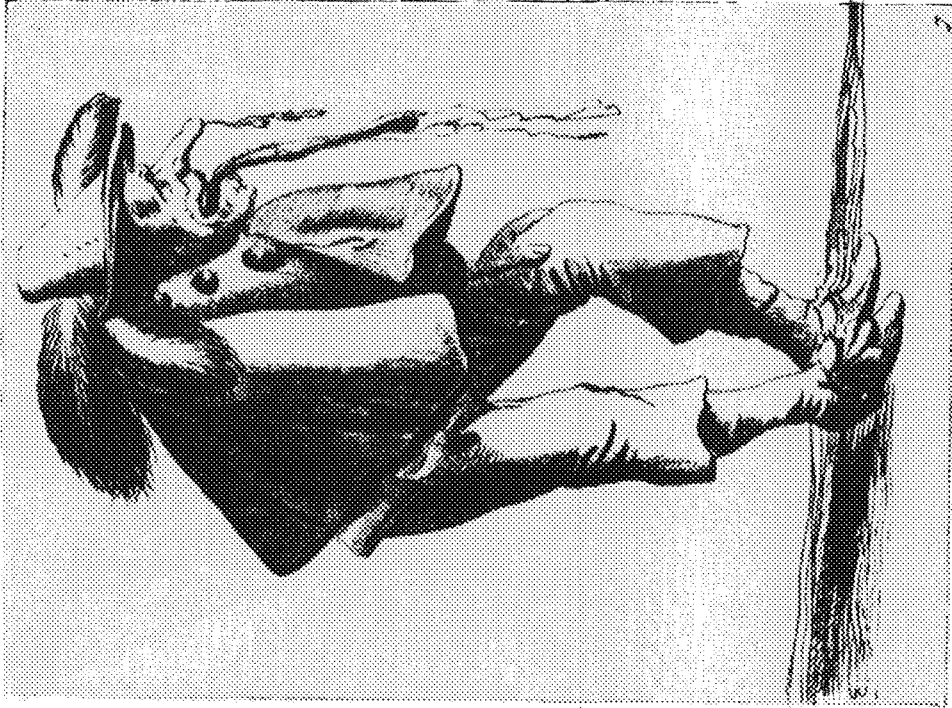
20. De nar uit Samuel Ampzangs *Spiegel* (1633) heeft zowel iets komisch als iets
demonisch.

23. Een heer mocht geen grimassen maken, kunderen en boeren deden dat wel, en dat vond men vermakelijk, zoals te zien is op dit schilderij van Adraen Brouwer uit circa 1635.

24. Een terechtgestelde moest omgekeerd de ladder naar de galg opklimmen, iets waarover Aernout van Overbeke een goede mop noteerde. Deze illustratie komt uit *De academie voor vrolyke heeren en dames*.

25. Kommediespeler getekend door Pieter Quast.

Uit een andere mop blijkt dat niet iedereen Van Overbeke's humor wist te appreciëren: 'Een onbesuilde gekkap, die zo dikwijls de beest speelde dat men hem niet meer en achttē, was in een gezelschap, daar ik hem wat gefopt hadde, zeer op mij verstoord. Ik kwam mij kwansuis bij hem excuseren. R.: "Wat duivel, ik wil u niet spreken, je bent een gek." R. "Dat zou waar zijn, zo ik mij aan uw woorden stoorde"' (592).

Sommigen benijdden Van Overbeke om zijn gemakkelijke levensstijl. Zo is er een mop waarin hij en Adriaan Rosa de thesaurier Korothe (niet geïdentificeerd) bezoeken, die jaloers op hen was: 'Wij aten en dronken zonder zorg, wij stonden op als wij wilden etc.' Van Overbeke deed graag gek, maar werd niet graag voor gek uitgemaakt. Er is een anekdote over de niet-geïdentificeerde Moprigni Camepr, die door Van Overbeke wordt beschreven als 'een groot heer en vuilnik, die hem zei dat hij hem graag op reis mee had genomen, omdat er niet plezieriger gezelschap is als een halve gek'. Toen hij zag dat Van Overbeke dit 'maar tamelijk wel nam', vervolgde hij dat juist de wijste lieden zich half gek kunnen houden, onder aanhaling van de woorden van Horatius: 'Dulce est desipere in loco' (er is ook een tijd voor dwaasheid). Van Overbeke reageerde hierop met: 'Dulcius est decipere in loco' (Nog leuker is het om iemand in de maling te nemen).

In een van zijn meest uitbundige moppen speelt Van Overbeke met overgave voor clown. Hij vertelt dat hij eens met zijn zus in Den Haag naar de kerk ging, toen onderweg de knoop van zijn broek sprong. Met beide handen zijn broek ophijsend liep hij verder. Bij de Groenmarkt liepen ze langs een stalletje waar een vrouw peren zat te schillen. Een rotte peer, die ze met een zwaai weggooidde, trof Van Overbeke vol in het gezicht. Ook zijn schone bef werd bezoedeld. Hij greep naar zijn hoofd, maar prompt zakte zijn broek op de grond. Inmiddels kwam de groentevrouw met een mes in haar hand aanlopen. Van Overbeke, die inmiddels zijn broek weer had opgehesen, dook weg achter zijn zus en begreep pas na enige tijd dat de vrouw zijn bef wilde schoon schrapen: 'Toen begonnen we elkaar te verstaan: ik werd op straat gebarbiërd en ging zo schoon geschoren naar de kerk' (997). Of de scène zich al dan niet werkelijk zo heeft afgespeeld, doet niet ter zake, want in dit stukje slapstick spottte Van Overbeke hoe dan ook met alle gedragsregels die de etiquette voorschreef.

Het beeld dat Van Overbeke in zijn 'autobiografische' moppen geeft, komt sterk overeen met de wijze waarop hij als moppentapper in de bundel van Samuel van Hulst wordt afgeschilderd. Sommige door Van Overbeke gemaakte grappen komen we alleen bij Van Hulst tegen, zoals de opmerking dat het een 'plezierig, eilekker kakken' is, wanneer de broek vanzelf afzakt door de zwaarte van het geld, vooral als men dan 'tot een aarsvegerij een afgeloste obligatie uit zijn zak mag halen' (f. 38). In een andere mop feliciteert Van Overbeke Jan Spronssen op een verkeerde dag met zijn verjaardag (de uitleg staat erbij geschreven: het was 'lichtmis'), en wanneer hij hoort dat Spronssen vernoemd is naar raadpenionaris Johan van Oldenbarneveldt, merkt hij op: 'Geen wonder dat je zo loshoofdig bent' (f. 44).

Van Overbeke had zijn naamgrapjes altijd paraat. Wanneer hem de heer Vijg wordt voorgesteld, zegt hij 'Hoe meen je, de paarde-vijg? Ook bij Van Hulst zijn grappen over Van Overbekes geldgebrek te vinden. Zo is er zijn antwoord aan een 'kaatsmeester' in Leiden over een openstaande schuld: Laat die maar staan, je ziet immers wel, 't eet haver noch hooi' (f. 94). Verder is er een dialoog tussen Van Overbeke en zijn broer Hieronymus. De eerste zei: 'Ik geloof niet dat er beter edelman in 't land is als onze Nout.' R. 'Waarom?' R. 'Omdat niemand meer leengoed bezit als hij' (f. 4). Het zijn moppen die Van Overbeke, blijkens zijn eigen manuscript, ook over zichzelf verteld zou kunnen hebben. Er zijn echter ook een paar moppen bij Van Hulst te vinden waarin Van Overbeke iets grover dan gewoonlijk ten tonele wordt gevoerd. Er is er een, waarin hij dronken is, en zo komen we hem in zijn eigen moppen niet tegen, hoogstens wat aangeschoten (138).

Het valt op dat Van Hulst slechts één keer in de *Anecdota* voorkomt, en dat slechts als slachtoffer van Van Overbekes humor. Ook Van Hulst heeft 'autobiografische' moppen opgenomen, maar daarin treedt hij zelf niet op als grappenmaker. Een grap die bij beiden is te vinden, is om diverse redenen interessant, vooral omdat beiden het verhaal in de eerste persoon vertellen. Van Hulst beklaagde zich eens dat zijn dochter-tje Sara aan vloermatten en stoelzittingen kloof. Van Overbeke raadde hem aan het meisje voortaan de hele mat of stoelzitting voor te zetten, en haar te zeggen dat ze niets anders te eten zou krijgen, voordat ze die had opgegeten, want het gaf immers geen pas dat anderen haar kliekjes moesten opeten. Het is een grapje waarvoor geen voorbeeld in de

gedrukte literatuur is te vinden en dat Van Overbeke naar alle waarschijnlijkheid ter plekke uit de mond is gerold. Zowel Van Overbeke als Van Hulst vertelt het verhaal in de eerste persoon. Ook de manier van noteren wijst er in beide gevallen op dat het een spontane kwinkslag was. En zeker is dat beiden de grap konden waarderen. De gebeurtenissen moeten zich geruime tijd voordat Van Overbeke zijn *Anecdota* redigeerde hebben afgespeeld, want Van Hulst's dochter Sara was in 1650 geboren.⁷² Van Overbeke kan het uit zijn herinnering hebben geneeerd, maar het gegeven pleit er eerder voor dat zijn *Anecdota* een netversie zijn van jarenlang bijgehouden aantekeningen. De beide schrijvers hadden nog iets gemeen: ook Van Hulst vervaardigde een vertaling van de psalmen.⁷³ Dat deden trouwens wel meer mensen uit Van Overbekes omgeving, zoals Hendrik Bruno, de advocaat-fiscaal Cornelis Boey en Jacob Westerbaan, die allen in de *Anecdota* voortkomen.

Binnen de *Anecdota* vormen de in de eerste persoon vertelde moppen een categorie op zich, omdat ze veel over de auteur zeggen. Toch onderscheiden ze zich naar inhoud, vorm en humor verder weinig van de honderden andere moppen die van Overbeke binnen zijn omgeving heeft gesitueerd. In veel gevallen vertelt Van Overbeke grappen die bij gastmalen, in kroegen en op bruiloften voorvielen alsof hij er zelf bij geweest is, maar zonder er zelf in op te treden. Er zijn ook 'familiegrappen' waarin Van Overbeke zelf niet voorkomt. Zo is er die over twee ooms die ruzie kregen, waarbij het scheldwoord 'hondsvot' viel. Het dreigde uit te lopen op een duel, maar de beleedigde partij zei: 'Tut, tut, is 't anders niet, daar vecht ik niet om, wij zijn toch neven onder malkanderen' (1514). Vermoedelijk speelde de affaire geruime tijd voordat Van Overbeke zijn *Anecdota* noteerde, wat alweer een bewijs is voor de veronderstelling dat het gaat om een nieuwe redactie van oudere aantekeningen.

De manier waarop Van Overbeke zichzelf als grappenmaker afschilderde, is des te opmerkelijker omdat deze strijdig was met alle instructies zoals die in etiquetteboeken uit zijn tijd te vinden waren. De teneur van dergelijke werken was dat men wel grappjes mocht maken, maar dat dit met ingetogenheid moest geschieden. Hoewel we Van Overbeke nooit een grap hebben zien maken, is het duidelijk dat iemand die vertelt hoe hij met afzakkende broek door een rotte peer

wordt getroffen, niet volgens de etiquette handelt. Maar vermoedelijk wilde Van Overbeke dat ook helemaal niet. Hij poseerde liever als halve bohémien. Daarmee stelt hij zich gelijk aan de hoofdpersonen uit picarekse romans, die balanceren op de rand van eerlijk en oneerlijk leven; de spanning tussen beide polen is zelfs een centraal gegeven in deze komische romans. Van Overbeke was, in de woorden van zijn Franse voorbeeld, de schrijver Paul Scarron, een 'speler die zichzelf na-aap-
te'.⁷⁴

Voor zijn tijdgenoten was Van Overbeke identiek met de persoon die in zijn gedichten naar voren komt. Toevallig is er een getuigenis van iemand die met hem naar Indië voer. Hij noemde Van Overbeke denigrend een 'kortisaan', een rokkenjager, die met zijn rijmelarij bij vrouwen indruk probeerde te maken, maar die van zeevaart en marienestategie geen verstand had.⁷⁵ Er circuleerde kennelijk een groot aantal anekdoten over Van Overbeke, waaruit ook de uitgever van zijn postume *Rijm-werken* putte. Hij vertelt in diens inleiding onder meer het volgende verhaal: Aernout had op de Rotterdamse kermis bij een wafelkraam bedongen voor een gering bedrag zoveel te mogen eten als hij op kon. Tot ontsteltenis van de bakker bleef hij steeds maar om nieuwe roepen, en pas na 84 wafels was zijn honger gestild. In de *Anecdota* komt een mop met hetzelfde thema voor (766). Over Jan Steen ging het verhaal dat hij op gelijke wijze zijn bakker in de maling had genomen.

Van Overbekes zelfspot, die kennelijk gewaardeerd werd, kon juist in het milieu van de Hollandse burgerij goed tot ontwikkeling komen. Het was immers een samenleving met een relatief grote mate van sociale gelijkheid, waarbinnen humor spanningen kon wegnemen. Deze functie wordt ook in moderne samenlevingen door sociologen aan humor toegeschreven. Volgens een psychiater is er bij geesteszieken al sprake van vooruitgang wanneer ze niet meer alleen lachen om anderen, maar ook om zichzelf.⁷⁶

Aan de voorschriften van de etiquette stoorde men zich in Holland in de praktijk weinig. Manierenboeken werden hier wel gelezen, maar of de inhoud werkelijk ter harte werd genomen, kan betwijfeld worden. Het valt op dat in een vergelijkbaar handschrift uit Engeland, dat van Nicholas Le Strange (1603-1655), wel hetzelfde soort in de eigen omgeving gesitueerde moppen voorkomt, maar dat de verteller zelf in

geen daarvan figureert.⁷⁷ Het is goed denkbaar dat humor in de zeventiende eeuw in Holland een enigszins andere, meer moderne functie had dan in andere landen, en dat zelfspot hier al vroeg een goede voedingsbodem vond.

Niemand wordt gespaard

Aernout van Overbeke kende iedereen en iedereen kende hem. Dat was in zijn tijd niet verbazingwekkend. De elite van Holland was een kleine wereld en relaties werden gecultiveerd. In dagboeken uit de zeventiende eeuw valt op hoe intensief het sociale leven was. Netwerken van familie en vrienden hadden toen een grotere spanwijdte dan thans. Familie en vrienden waren belangrijk, want er kon een beroep op worden gedaan bij tegenspoed. Verzekeringen en sociale voorzieningen waren er nog niet, en daarom was onderlinge steun essentieel.⁷⁸

Matthijs van Overbeke had na zijn aankomst uit Duitsland een ruime kring van vrienden en kennissen opgebouwd. Zijn zoon Aernout bleef ondanks zijn financiële tegenslag opgenomen in dit milieu. Het is tekenend dat er veel personen uit de omgeving van zijn vader in de *Anecdota* figureren. De kinderen van Matthijs van Overbeke bleven in dezelfde kringen verkeren. Aernouts zuster Agatha was bevriend met Barlaeus' dochter Suzanne, terwijl Aernout zelf op goede voet stond met Caspar Barlaeus jr, baljuw van Katwijk en Wassenaar, later resident van de Staten-Generaal te Lissabon.⁷⁹

Vooraf op het karakter van Van Baerle jr werpen de *Anecdota* een merkwaardig licht, in het bijzonder op diens 'oude stuipen', die naar boven kwamen toen hij en Aernout de schone juffrouw Anna Comans op de Haagse Groenmarkt tegenkwamen. Van Baerle zei: 'Och, die de eer mocht hebben van de bril te kussen daar zich die juffrouw op ont-nuchterd heeft.' Hij stond bekend als een 'k.-gek' (829). In een andere mop ziet Van Baerle op een schutting 'schrikkelijk enorme messen' geschilderd. Zijn reactie: 'De duivel haal de jongen die zulke dingen maakt, men behoorde hem te geselen, interest reip., want de meisjes beloven zich zulke en als wij met het vierde part zo breed uitkomen,

zo beelden wij ons in dat wij al vrij grote hanen zijn' (645; vgl. 998).

Constantijn Huygens was een oude kennis van de familie. Het contact was tot standgekomen dankzij Jacob van den Burch, een lid van de Staten-Generaal, die diverse malen in de *Anecdota* voorkomt. Aernout bleef de vriendschap met de cultuurpaus Huygens cultiveren. In 1673 had hij een feestsang geschreven op de triomfantelijke terugkeer van Willem III na de inname van de stad Bonn. Hij had het lied ten gehore gebracht in het bijzijn van Huygens. Als dank zond deze hem zijn bundel *Korenbloemen*, een gebaar dat Van Overbeke beantwoordde met het sturen van zijn psalmberijming.⁸⁰

Huygens komt in niet minder dan achttien moppen voor, meestal snedige opmerkingen. Een voorbeeld, dat veel zegt over het toenmalige idee van vrouwelijke schoonheid, is zijn reactie op iemand die klaagt dat een schilder zijn vrouw te mager heeft geportretteerd. Huygens zei: 't Is immers olievers, is 't nog niet vet genoeg?' (528). Enkele uitspraken van Huygens zijn terug te vinden in diens epigrammen uit *Korenbloemen*, en het vermoeden rijst dat Van Overbeke deze heeft omgewerkt tot moppen. Ook Constantijns zoon Christiaan, de natuurkundige, komt in de *Anecdota* voor. Verder komen wij hier en in de *Rijm-werken* de gouverneur van Huygens' kinderen, Hendrick Bruno, tegen. Deze laatste, zelf een dichter, droeg in zijn *Poëmata of mengel-moes van verschede gedichten* een gedicht op aan zijn vriend Aernout.⁸¹

Via Huygens zal Van Overbeke ook de familie Dedel hebben gekend, die veel in de *Anecdota* voorkomt. Ook P.C. Hooft behoorde tot de cirkel van Van Overbeke. Zo logeerde het echtpaar Hooft in 1639 bij Antonie Studler van Surck, aan wie toen een deel van het huis aan het Rapenburg was onderverhuurd. Hooft figureert in een viertal moppen. Verder bestonden er banden tussen Hoofts zoon Aernout en de familie van Overbeke. In het verslag dat Aernout Hooft tijdens zijn grand tour van 1649 tot 1651 maakte, lezen we dat hij in Italië af en toe briefven ontving van 'Mr. Overbeek', terwijl hij op zijn terugreis in Leiden langsgang bij de familie.⁸² Een mop speelt tijdens zijn studententijd: 'Aernout Hooft, nog student zijnde, was te Leiderdorp met enige makers tot Haesje's vrolijk geweest. In 't wederkeren zag hij een juffer uit een speelhuise op de Rijn uitkijken. Hij stapte buiten het tenije van de schuit en omtrent het roer staande trok hij van leer om zijn water te maken en hem een slinger gevende riep hij tot de juffer: 'Dat en hebt

gij niet.' Zij, zonder haar om te keren, antwoordde: 'Ik heb er wel beter gezien.' Een andere mop betreft commentaar op Aernout Hoofts tweede huwelijk met een vijftien jaar oudere vrouw. Uit de tijd dat de familie Van Overbeke aan het Rapenburg woonde, dateren twee moppen over hun buurman Jaspas Studler van Surck.

Zijn dichterschap werd door Van Overbeke aangewend om de vriendschap met hoger geplaatsten te onderhouden. Hierin is hij het tegendeel van zijn vader, die juist voor mecenas speelde en dichters hielp. Aernout was bevriend met de Amsterdamse regentenfamilie Van Vlooswijk. In de *Rijm-werken* lezen we over het 'ballet' dat Van Overbeke organiseerde bij het huwelijk, in 1662, van Margaretha van Vlooswijk, dochter van de Amsterdamse burgemeester Cornelis van Vlooswijk.⁸³

Nicolaas van Vlooswijk komen we in de *Anecdota* tegen in een geheel andere rol, tijdens een reis die hij met Dirck Brasser naar Italië maakte. In Bolzano regelde Van Vlooswijk het in een herberg zo dat hij een kamer alleen kreeg, zodat hij 's nachts met de dochter van de herbergier het bed kon delen. De anderen hoorden 'een vreselijk bamentspul van handen en billen'. Brasser werd wakker en ging Van Vlooswijk's kamer binnen. Daar zag hij de herbergier die zijn dochter ervanlangs gaf, roepend: Als het nu nog de eerste keer was, maar dat doet ze altijd als er een vreemde cavalier komt.

Hof en adel komen wel voor in de *Anecdota*, maar zelden met aanwijzingen voor rechtstreeks contact, ook al had de stadhouderlijke familie ooit in Leiden bij de Van Overbeks gelogeed. Een uitzondering is een grap over de al genoemde ontmoeting met Maurits van Nassau.

Belangrijker voor Van Overbeke was zijn omgang met juristen en ambtenaren in Den Haag, die in groten getale in de *Anecdota* figuren. Het overheidsapparaat was nog klein, bij de Staten-Generaal werkten niet meer dan tweehonderd ambtenaren. Verder waren er ambtenaren in dienst van de provincie Holland en van het lokaal bestuur. Er waren enkele hoge ambten, zoals dat van griffier van de Staten van Holland. Het schrijfwerk werd gedaan door klerken, die soms in persoonlijke dienst van hun opdrachtgever stonden. De ambtenaar was enerzijds een moderne verschijning. Zo had hij vaste werktijden van negen tot vijf. Anderzijds was de scheiding tussen privé en publiek nog niet zo scherp als thans en hield men soms kantoor aan huis.⁸⁴